

הקרמיקה של "עינון" – היסטוריה, משמעות ועתיד

אדם זרטל

החוג לארכאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

מחקרי יהודה ושומרון, כרך יב תשס"ג
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

כבר בשנת 1974 הציג בנימין מזר כמה קווי יסוד, שיבואו לידי ביטוי במחקר הקרמיקה של "עינון". במאמרו "הרקע ההיסטורי של ספר בראשית" (מזר, תשל"ד/א) בחן החוקר את האפשרות, שחלק ממסורות האבות וספר בראשית קשורים לתקופת ההתנחלות הישראלית (תקופת הברזל 1). הייתה בכך מעין נבואה לעתיד: האם ייתכנו קשר והמשכיות בין תקופת הברונזה התיכונה 2 לתקופת הברזל 1, ש"יגשרו" על 300 שנות תקופת הברונזה המאוחרת בהר המרכזי?

רעיון דומה הופיע גם בעבודותיהם של רולאנד דה-וו ותלמידיו (דה-פרי, למר ואחרים). גם אצלם הייתה אינחת בסיסית מתפיסתו של ו"פ אולברייט, שקבע יחידות כרונולוגיות משותפות על ארץ כנען כולה, תוך התעלמות מהרגיונליות הרבה של הארץ ומההבדלים בין ההר לבין העמקים ושפלת החוף. כך שבו דורות של חוקרים ועסקו בסתירות העולות מן הכרונולוגיה הקיימת, זו הרואה בכנען "יחידה שלמה". אך לכל התיאוריות הללו, שעסקו במקרא, בארכאולוגיה ובהיסטוריה, הייתה נקודת תורפה אחת – העדרן של הוכחות מן השטח.

מצב זה השתנה עם הסקרים הנרחבים שנערכו בשומרון – צפונו ומרכזו של ההר המרכזי. אלה עשויים לספק, לדעתי, נתונים להתמודדות – לראשונה – עם אחת הבעיות הקשות בארכאולוגיה של ארץ-ישראל. אין בכונתי, במאמר קצר זה, להיכנס לעובי הקורה ולנתח לעומק את משפחת כלי "עינון". יש לקוות, ששמימה זו תבוצע בעתיד הקרוב. כאן אנסה רק לצייר את קווי הבעיה העיקריים, ולהתייחס לעבודותיהם של שלושה חוקרים, שהגיבו על התגלית.

תולדות הבעיה ואופייה

כבר בתחילת המחקר צפו ועלו כמה תהיות, הנוגעות לתולדות האלף השני לפני הספירה ולקשר האפשרי בין תקופת הברונזה התיכונה 2 (1550–2000 לפני הספירה) לזו של תקופת הברזל 1 (1200–1000 לפני הספירה). תהיות אלה התחזקו עם עריכתם ופרסומם של הסקרים והחפירות שנערכו בהר, אשר פתחו עידן חדש: אלה אפשרו בחינה מקרוב של דגמי היישוב של תקופות הברונזה התיכונה 2 והברזל 1 והקשר ביניהם. ראוי לדון בבעיה משני צדדים לפחות – ההיסטורי והארכאולוגי. שני אלה שלובים היטב ואין להפריד ביניהם.

הבעיה ההיסטורית-מקראית

אולברייט (Albright, 1963, 80–110), שעיזב את החשיבה הארכאולוגית במאה ה-20, ביסס את עבודתו על שלוש קביעות מרכזיות: האחת, שתאריכי תקופת הברונזה התיכונה בלבנט מתאימים לתאריכי הממלכה התיכונה (1750–2000 לפני הספירה לערך) ולתקופת הביניים השנייה (1750–1550 לפני הספירה) במצרים; השנייה, שתקופת האבות, הבאה לידי ביטוי בספר בראשית, מתאימה בזמנה ובאופייה לתקופת הברונזה התיכונה 2 (אולברייט, 1968, 99–125); והשלישית, שתקופת ההתנחלות הישראלית זהה לתקופת הברזל 1. קביעות אלה, הנראות מוסכמות כיום, לא היו תמיד כאלה. כאמור, היה זה ב' מזר, שהסתמך גם על ספיזר ואחרים, שהציע לאחר סימני היכר אחדים של תקופת האבות במקרא. בין אלה מנה את הרקע של ספר בראשית (חיבור מונומנטלי של הממלכה המאוחדת); ברכת יעקב (עליונות יהודה על השבטים האחרים) וברכת יצחק (הגמוניה ישראלית גם בדרום סוריה ובעבר הירדן); הכינוי "אל עליון קנה שמים וארץ", שאינו ידוע במקורות מהאלף השני לפני הספירה; סיפור נמרוד (המבוסס על מסורת תכלת-ננרתה הראשון מאשור, המאה ה-13 לפני הספירה) ועוד. את ניתוחו ביסס גם על ההווי, הבא לידי ביטוי בספר בראשית: סיפורי אברהם, יצחק ואבימלך משקפים, לדעתו, את היחסים עם הפלשתים בסוף המאה ה-11 לפני הספירה; "מלך פלשתים" מייצג את המשטר בפלשת לאחר ביטול משטר הסרנים במאה ה-11 לפני הספירה; גם הארמים הופיעו במזרח הקדום רק באותה מאה; 'לוח העמים' (בראשית יא) מבטא את התמונה האתנוגרפית בראשית האלף הראשון (ביקורת על השקפות אלה אצל: בר-נון, 2001).

כאמור, השקפת מזר אינה חדשה ואינה יחידאית. גם אנדרה למר (Lemaire, 1978; 1984; 1982), מתלמידיו של דה-ז'ו, חלק על התאריך ה"גבוה" של האבות במחצית הראשונה של האלף השני לפני הספירה. והציע קיום של "פדרציה ישראלית" בתקופת הברזל 1, שהיו בה מרכיבים "מצריים" ו"מסופוטמיים" כאחד. את סיפורי האבות חילק למסורות של "יעקב", "אברהם" ו"יצחק", המצטיינות ברקע גאוגרפי וכתולוגי שונה (דיון בהשקפות אלה אצל: זרטל, 2000, 134–433). תוספת לדעות אלה (הראויות לעיון, אך אינן עומדות במבחן המחקר החדש בשומרון, לדעתו) נמצאת גם בהעלאת נושא העפירו על שולחן הדיונים. אלה נזכרו רבות בקשר ל"ממלכת שכם" של אל-עמארנה, והמקום הטבעי לחפש את הראליה שלהם הוא בהר מנשה. דא עקא, שהמצאות היישובית של תקופת הברונזה המאוחרת אינה תואמת קיום מסיבי של שבטים כאלה.

סתירה אחרת בין הספרות המקראית לממצא היא בעובדה, שאין מצרים נזכרת כלל בסיפורי הכיבוש וההתנחלות בכנען. אם אכן אירעו הללו במאות ה-13–11 לפני הספירה כי אז חייב היה השלטון המצרי להיזכר במקרא הרבה. בתקופה זו ירדה אמנם מצרים מגדולתה הקודמת, אך שלטונה ניכר עדיין היטב (Weinstein, 1989; Lesko, 1989). מלכי השושלות ה-19 וה-20, כרעמסס השני ויורשיו, הותירו את חותמם על השלטון ועל הווי החיים בכנען (בעניין זה, למשל: מזר, תשל"ד/ב; תשמ"ז; מלמט, 2001; Cazelles, 1990; Lemaire, 1990, 230–293).

הבעיה הארכאולוגית

לבעיה זו ארבעה מאפיינים: 1. העושר היישובי של תקופת הברונזה התיכונה בהשוואה לדלות היישובית בתקופת הברונזה המאוחרת; 2. העושר הספרותי של התקופה האחרונה

בהשוואה לדלות היישובית; 3. היחס המספרי בין יישוב לבתי-קברות מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 1; 4. החפיפה בתפרושת היישובית בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופת הברזל 1. דיון קצר בכל אחד מארבעת המאפיינים מובא להלן.

• ה"גל היישובי" של תקופת הברונזה התיכונה:

תקופת הברונזה התיכונה 2 מצטיינת ב"גל יישובי" בולט בהר המרכזי, שתחילתו המשווערת במאה ה-18 לפני הספירה. "גל" זה הוכר לראשונה על-ידי גופנא ופורת (1972, 197-198), והתגלה ביתר שאת בעבודות שפרסמו לאחר מכן. עד היום לא נחקר ה"גל" הזה כהלכה: מה היו מקורותיו האנושיים, או מניין באו המתיישבים, מה היה הקשר שלהם אל אזור החוף ועוד. בעשור האחרון התגלו עשרות יישובי פרוזות גדולים מתקופה זו עם ארכיטקטורה מפותחת בקפר המדבר של מנשה (זרטל, 1996, 75-78). אלה מוסיפים היבטים מספר להבנת התקופה, אך אף לא אחד מהאתרים הללו נחפר עד כה. תמונה דומה נמצאה כנראה גם באזורי אפרים ובבנימין.

בתקופת הברונזה המאוחרת ניכר באזור משבר יישובי חריף ביותר, אך מספר בתי-הקברות המרכזיים לא רק שלא פחת אלא גדל בהשוואה למספר האתרים (טבלה 1). מנתוני טבלה 1 בולטת הדלות היישובית של תקופת הברונזה המאוחרת. בשלוש מאות השנים של תקופת הברונזה המאוחרת, המהוות גשר בין סוף תקופת הברונזה התיכונה לתחילת תקופת הברזל 1, כמעט שלא היו יישובים בהר.

טבלה 1: היחס בין אתרי יישוב לבתי-קברות בסקר הר מנשה

התקופה	מספר האתרים בהר מנשה	מספר בתי-קברות בהר מנשה
ברונזה תיכונה 2	166	כ-70*
ברונזה מאוחרת	30	כ-50**
ברזל 1	145	אין***

מקורות: זרטל, 1992, 45-67; 1996, 67-99; זרטל ומרקס, 2000, 41-56.

* הערכה המתבססת על חפירות ורישום בתי-קברות בסקר;

** הערכה המתבססת על ממצא בשטח;

*** פרט אולי לאתר אחד (אל-זאכר - זרטל ומרקס, 2000, אתר 96), המתוארך לסוף המאה ה-11 לפני הספירה, והקבר בתל דותן.

• דלות יישובית מול עושר ספרותי בתקופת הברונזה המאוחרת:

שלושים היישובים שמצאנו מתקופת הברונזה המאוחרת אינם מתאימים לתיאור הספרותי העשיר של התקופה, העולה בעיקר ממכתבי אל-עמארנה. מהתיאורים הללו עולה יישוב מפותח למדי, הכולל ערים בצורות (למשל: שכם, גת פדלה, חירבו, בורקונה, נוריבדה וגיתירימונינה), וכן יישוב כפרי ואלמנטים שאינם קשורים לחברה הרגילה - שבטי העפירו. גם בתנ"ך מתוארת מציאות יישובית מפותחת, הדומה לזו שבמכתבי אל-עמארנה (לדוגמה, המסורות על שכם בספר בראשית לו). לכל אלה אין זכר במציאות היישובית העולה מן הסקר. היישוב של תקופת הברונזה המאוחרת דל מאוד, וברובו כולל שכבה מצומצמת על גבי תל מבוצר מתקופת הברונזה התיכונה (כך המצב בתל פארה, בשילה ובשכם).

• היחס המספרי בין יישוב לבתי-קברות בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל 1:

מטבלה 1 ומעבודות אחרות עולה יחס בלתי מתקבל על הדעת בין שני גורמי היישוב: אתרים ובתי-קברות. במיוחד בולט הדבר בשתי התקופות – הברונזה המאוחרת והברזל 1. היחס של 2:1 בין בתי-קברות לאתרי יישוב בתקופת הברונזה התיכונה סביר בהחלט לאור העובדה, שחלק ניכר מהמידע התקבל מתוך סקרים, שאינם מסוגלים לגלות את כל בתי-הקברות. תופעת בתי-הקברות הרבים והגדולים של תקופת הברונזה המאוחרת בהר המרכזי כבר תוארה; היא גם יצרה בסיס לתיאוריות אחדות, שאין להן בסיס, לדעתי (למשל תיאורית "המרעה הבלתי נראה" – פינקלשטיין, 1986, 112–306 וגם: בונימוביץ, 1990). באותה עת נעדרים לחלוטין מתקני קבורה ובתי-קברות מתקופת הברזל 1. למעשה, פרט לקבר בדותן (Cooley & Pratico, 1993) לא נמצאה קבורה מתקופה זו. מצב זה בלתי מתקבל על הדעת, וייתכן שסיבתו נעוצה באי-ההבנה הכרונולוגית האמורה.

- החפיפה היישובית בין תקופת הברונזה התיכונה 2 לתקופת הברזל 1: שלושת הכרכים שפורסמו עד כה על סקר הר מנשה מכילים נתונים על חפיפה של 44% בין היישובים משתי התקופות. כלומר, 44% מאתרי תקופת הברזל 1 נוסדו על גבי אתרים מתקופת הברונזה התיכונה. חשובה גם החלוקה בין האזורים השונים, כפי שנראה בטבלה 2. תוצאה דומה נמצאה בסקר החירום (גופנא ופורת, 1972): באזור הנסקר ("ארץ אפרים ומנשה") נמצאו 41 אתרים מתקופת הברונזה התיכונה ו-65 אתרים מתקופת הברזל 1, ש-31 מהם (48%) נבנו על גבי אתרים מתקופת הברונזה התיכונה. גם בסקר בנימין הגיעו לתוצאה קרובה למדי (מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג). בסקר זה, שפורסם בחמישה חלקים, נמצאו 96 אתרים מתקופת הברונזה התיכונה ו-50 מתקופת הברזל 1; 29 מהאחרונים (58%) נוסדו על גבי אתרים מתקופת הברונזה התיכונה. בניחות תוצאות סקר זה יש לקחת בחשבון שני גורמים: ראשית נראה, שהסקר לא נערך כראוי והנתונים לא מוצו; שנית, נקטנו בגישה ה"מקלה", שעל פיה גם אתרים מסופקים נחשבו אתרי יישוב.

טבלה 2: החפיפה בין אתרי תקופת הברונזה התיכונה 2 לאתרי תקופת הברזל 1 בהר מנשה

האזור	גודל השטח (קמ"ר)	מספר אתרים מתקופת הברונזה התיכונה	מספר אתרים מתקופה הברזל 1	מספר אתרים משותפים לשתי התקופות	אחוז האתרים מתקופת הברזל 1 שנבנו על גבי אתרים מתקופת הברונזה התיכונה
קצר שכם (1)	400	72	56	31	55
העמקים המזרחיים וקצר המדבר (2)	540	63	47	18	38
מנחל עירון לנחל שכם (3)	420	31	42	15	36
סך-הכל	1,360	166	145	64	44

מקורות:

(1) זרטל, 1992, 50–52; (2) זרטל, 1996, 75–79; (3) זרטל ומרקס, 2000, 43–47.

השאלה העיקרית נוגעת להערכה: מהי משמעותה האפשרית של חפיפה בת 50% בערך, שעל פיה נוסד אחד מכל שני אתרים של תקופת הברזל 1 על גבי אתר מתקופת הברונזה התיכונה? האם יחס דומה חוזר גם בתקופות אחרות, ומה הם הגורמים הנוספים לקשר הזה? בלי להכנס לעובי הקורה אציין רק, שזהו קשר יחיד במינו, החוזר רק ב"משפחות אתרים" סדרתיות: במעבר מתקופת מהברזל 1 ל-2 (מההתנחלות לממלכת ישראל), מהתקופה הרומית הקדומה למאוחרת ומהתקופה הביזנטית למוסלמית הקדומה. אם נכונה הנחה זו יש לראות בשתי התקופות הנדונות "יישויות" קרובות זו לזו, קרבה המחייבת העמקה רצינית במחקר.

תולדות התגלית של "עינון"

החל בשנת 1980, שעה שסקרנו את עמק טובאס, עלה בידינו לבודד משפחה חדשה של כלי קרמיקה, חלק מהצורות הקרמיות של תקופת הברזל 1. הכלים התגלו לראשונה בחורבת עינון – תל גדול ומבוצר בחלקו הדרומי של עמק טובאס (זרטל, 1996, אתר 58). עיקר המאפיינים של כלי "משפחת עינון" הם:

- הכלים כוללים קנקנים עם שפות מדורגות, פכים עם בסיסי חצוצרה גבוהים, וכלים אחרים עם בסיסים מטיפוס מיוחד;
- הכלים הנדונים נמצאו באתרים שנוסדו בתקופת הברזל 1, במקומות שלא נושבו קודם לכן;
- באתרים עם "כלי עינון" חסרים כלים בסיסיים של רפרטואר הכלים מתקופת הברונזה התיכונה 2, המוכרים היטב: סירי בישול, קערות, פכיות ועוד;
- "כלי עינון" נמצאו גם באתרים משותפים לתקופות הברונזה התיכונה 2 והברזל 1, אך לא באתרים "נקיים" מתקופת הברונזה התיכונה 2. באתרים המשותפים מקורם, כנראה, במרכיב של תקופת הברזל 1 באתר, אך נמנענו מלכלול אתרים אלה ברשימת "אתרי עינון". שתי העובדות הללו (העדרם מאתרים שהיו קיימים רק בתקופת הברונזה התיכונה, ומציאותם באתרים, שהיו קיימים רק בתקופת הברזל 1), מוכיחות, כי "משפחה" זו היא וריאציה מתקופת הברזל 1;
- נמצאה קורלציה, שעצמתה אינה ברורה עדיין, בין תופעת הניקוב על שפות וידיות לבין "כלי עינון";
- החרס (ware) של "כלי עינון" זהה לזה של כלי תקופת הברזל 1 ושונה מזה של כלי תקופת הברונזה התיכונה.

פרסמתי את הדברים בקיצור בכמה מקומות (זרטל, 1988, 304–305; 1990, 62–63; 1996, 55–56), אך נמנעתי מלהקדיש לעניין מאמר נרחב. מצב זה יצר חסר של מידע חיוני,

הדרוש לחוקרים כדי לגבש דעה על התגלית החדשה. הסיבות להמנעותי הן:

- ציפיה ליצירת תמונה יישובית מלאה של האזור כולו (על פני שטח של 1,000–2,500 קמ"ר), ובמיוחד של החבל המזרחי (בקעת הירדן). דומה שחוסר זה הולך ומתמלא עתה;
- הצורך בהשקעה רבה ונוספת של מחקר כדי לקבוע את יחסי התלות והקשר בין אתרי תקופת הברונזה התיכונה 2 לאלה של תקופת הברזל 1;
- העדר אתר, שנחפר ופורסם כהלכה, שבו ניתן יהיה לעמוד על היחס הסטרטיגרפי בין

שכתב הברונוזה התיכונה 2 לזו של תקופת הברזל 1. האתרים שנחפרו ופורסמו עד עתה, המתאימים לכאורה להשוואה כזו, הם שילה, שכס ותל פארה (צפון); בשלושתם נמצאות השכבות הנדרשות. ברור עם זאת, שהחוקרים שפרסמו אותם לא היו מודעים לחשיבות הבעיה, ויש גם כשלים רבים בפרסום (Finkelstein, 1993 על שילה; Mallet, 1987; Chambon, 1984 על תל-פארה (צפון); ו-Cole, 1984 על הקרמיקה של תקופת הברונוזה התיכונה 2 בשכם (הממצאים מתקופת הברזל שהתגלו בשכם טרם פורסמו). בכל אלה אין תשובה ברורה על הקשר הארכאולוגי בין תקופת הברונוזה התיכונה 2 לתקופת הברזל 1.

סיבות אלה דחו את העיסוק המלא בפרשה זו, אך חוקרים שונים כתבו על התגלית עוד לפני שפורסמה למעשה. מכאן הצורך להגיב בקצרה על דעותיהם.

דעת פינקלשטיין

פינקלשטיין (Finkelstein, 1998) לא טרח לבדוק את מצב המחקר של משפחת כלי "עינון" או לשאוב מידע מעבר למה שפורסם בסקר. כל רצונו היה לסתור את דעת החוקרים, שעליהם הוא חולק. הצעתו היא לתארך את "אתר הפר" לתקופת הברונוזה התיכונה על סמך ההנחה, שעמיחי מזר זרטל אינם יודעים להבדיל בין הקרמיקה של תקופת הברונוזה התיכונה לזו של תקופת הברזל 1. בהנחה זו טמון ערעור יסודי על כישורי החוקרים האחרים, ערעור שאין לו על מה לסמוך. באותו הקשר ראוי לציין, כי, לצערי, לא נעשה הסקר שערכו פינקלשטיין, לדרמן ובונימוביץ' באפרים (Finkelstein, et al., 1997) בקפדנות הראויה. הביקור באתרים היה חפז (10-20 דקות), לא נערכו תכניות של האתרים, לא נבדקה הסביבה, וחלק ניכר מן האתרים בשטח לא התגלה כלל. מהבחינות הללו אין לסמוך, לדעתי, על סקר זה וראוי לערכו מחדש. תוצאה זו מקשה מאוד על הדיון בקרמיקה של "עינון", שהתגלתה בנחלת אפרים.

דעת ע' מזר

ע' מזר (Mazar, 1999), שהתנגד בצדק לייחוסו של "אתר הפר" לתקופת הברונוזה התיכונה, טרח להגיע למחשני הסקר של הר מנשה ולהתרשם מהקרמיקה הזו "באתרה". במאמר התשובה שלו הראה מזר, כי יש הבדל ניכר בין הקרמיקה ה"קלאסית" של כל אחת משתי התקופות, ואין מקום לערבב ביניהן. בכך "הציל", לכאורה, את תאריכו של "אתר הפר" (דיהרת טוילה, וראו: זרטל, 1992, אתר 16).

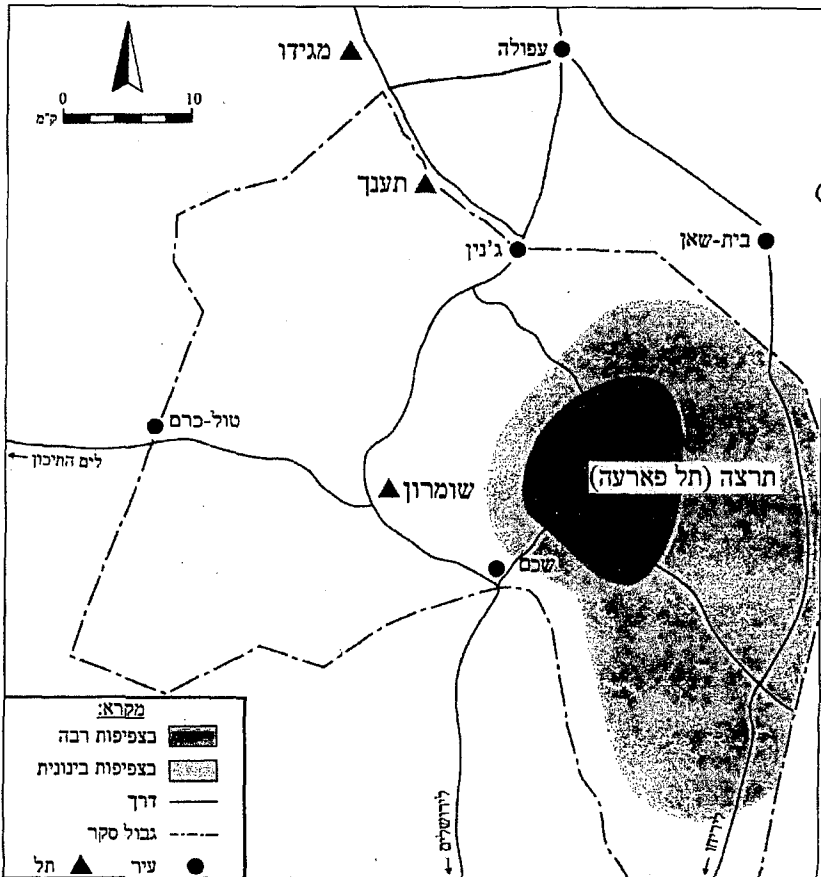
דעת מייטליס

מייטליס (2002), בדומה לפינקלשטיין, לא בדק את ממצאינו בשומרון, והסתמך על מאמר אחד בלבד (זרטל, 1990), שהדיון בו בכלי "עינון" היה צדדי. ראוי היה, שיברר את תוצאות עבודת השדה באורח מעמיק יותר, ומכאן גם הקושי לדון בדעותיו. כאמור לעיל, אין לדחות מראש את הניסיון לקשור בין שתי התקופות, למרות הפער של 300 שנים, אך הדבר דורש עבודה ומחקר רציניים יותר. הניסיונות הרבים שנעשו בעבר, על רקע היסטורי, נתקלו בקושי אחד: הבעיות העולות מחיבורן של שתי התקופות קשות עוד יותר מן הבעיות הנוכחיות.

הקשיים בתיזה החדשה

לא השינוי בתאריכי התקופות הוא עיקר הבעיה, אלא הקושי הבסיסי לבדוד אזור אחד ממשנהו באותה תקופה עצמה (מייטליס, תש"ס). אין לדחות רעיון זה מראש, כי רבות הדוגמאות לבידוד תרבותי יחסי של אזורים בתקופות שהתקשורת בהן הייתה אטית. אציין רק חלק מנקודות הקושי:

- כנען היא יחידת שטח קטנה יחסית, שהתקשורת בה (דרכים, מסחר, שלטון) הייתה מפותחת. קשה להעלות על הדעת, שהתרבות החומרית של תקופת הברונזה התיכונה 2 (ארכיטקטורה, קרמיקה, ממצא קטן) נמשכה במלואה בהר, שעה שתרבות הברונזה המאוחרת "שלטה" בחוף ובעמקים;
- ההר המרכזי מוקף שטחים חשובים לשלטון המצרי, כגון החוף, העמקים ובקעת הירדן. מכאן הקושי בהנחה שהאזור היה מבודד תרבותית ופוליטית משלטון זה;
- קרמיקת "עינון", העדות (האפשרית) היחידה לקשר האמור בין שתי התקופות, נמצאה עד כה רק בשטח מצומצם של הר מנשה (מפה 1). בידוד תרבותי של ההר היה מחייב,

מפה 1: תפוצת כלי "עינון" במזרח הר מנשה

שקשר דומה יימצא גם באזורים אחרים בהר המרכזי, ואולי אף בגליל ובמקומות אחרים, ולא כך המצב;

- אם תרבות הברונזה התיכונה נמשכה עוד 100–200 שנה מן הדין היה, שתמצאנה חוליות חיבור בין השלטון המצרי בחוף לבין יישובי תקופת הברונזה התיכונה בהר. כך למשל צריכות היו חרפושיות של השושלת ה-18 (או הפצים דומים) להימצא בשכבות המאוחרות של תקופת הברונזה התיכונה 2, מהמאות 16–14 לפני הספירה. הפצים כאלה, שהיו אמורים לחבר את התרבויות האזוריות מבחינה כרונולוגית, לא נמצאו. בהעדר "יתדות מחברות" נמצא, שמדובר בסגירות מוחלטת בין האזורים השונים, סגירות שאינה מתקבלת על הדעת.

מן הסיבות הללו עדיף לדעתי להמתין ולהמשיך במחקר של משפחת "כלי עינון". ייתכן, שהפתרון יגיע עם חפירתם של אתרים דו תקופתיים כאלה, שיעניקו תמונה ברורה יותר של היחס בין התקופות. לא פחות חשוב גם ניתוח מעמיק יותר של ממצאי הסקר, שיש לקוות כי יערך בקרוב.

רשימת מקורות

- אולברייט ווי, פ', 1968;
- מתקופת האבן עד הנצרות**, ירושלים.
- בונימוביץ, ש', 1990;
- "תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות-פוליטיות בהר המרכזי של א"י ערב ההתנחלות הישראלית", בתוך: נ' נאמן ווי פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים, עמ' 257–284.
- ב־נון י', 2001;
- "המקרא במבט היסטורי וההתנחלות הישראלית בארץ כנען", בתוך: י"ל לוין ועי' מזר (עורכים), **הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא**, ירושלים, עמ' 3–17.
- גופנא ר' ופורת י', 1972;
- "ארץ אפרים ומנשה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה – שומרון – גולן, סקר ארכאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 195–241.
- זרטל א', 1988;
- ההתנחלות הישראלית בהר מנשה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- זרטל א', 1990;
- "בארץ הפרזי והרפאים" – על ההתנחלות הישראלית בהר מנשה", בתוך: נ' נאמן ווי פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים, עמ' 53–100.
- זרטל א', 1992;
- סקר הר מנשה כרך א' – קצר שכס**, חיפה ותל-אביב.
- זרטל א', 1996;
- סקר הר מנשה כרך ב' – העמקים המזרחיים וספר המדבר**, חיפה ותל-אביב.
- זרטל א', 2000;
- עם נולד – המזבח בהר עיבל וראשית ישראל**, תל-אביב.
- זרטל א' ומרקס נ', 2000;
- סקר הר מנשה כרך ג' – מנחל עירון לנחל שכס**, חיפה ותל-אביב.

מגן י' ופינקלשטיין י' (עורכים), תשנ"ג;

סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים.

מזר ב', תשל"ד/א;

"הרקע ההיסטורי של ספר בראשית", **כנען וישראל – מחקרים היסטוריים, ירושלים, עמ' 144–131.**

מזר ב', תשל"ד/ב;

"יציאת מצרים וכיבוש הארץ", **כנען וישראל – מחקרים היסטוריים, ירושלים, עמ' 93–121.**

מזר ב', תשמ"ז;

"ההתנחלות הישראלית בחבל ההר", **חפירות ותגליות – מסות בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל,**

ירושלים, עמ' 143–155.

מייטליס י', תש"ס;

"תרבות ההר מול תרבות המישור באלף השני לפני הספירה", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה**

ושומרון, הקובץ התשיעי, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל, עמ' 17–27.

מייטליס י', 2002;

"על הדמיון המפתיע בין כלי תקופת הברונזה התיכונה לכלי תקופת הברזל 1 בשומרון, ומשמעותו

להבנת תקופת הברונזה המאוחרת בהר", **מחקרי יהודה ושומרון, תקציר הרצאות, אריאל, עמ' 34–33.**

מלמט א', 2001;

"לחקר קדם ההיסטוריה הישראלית", בתוך: י"ל לוינ' וע' מזר (עורכים), **הפולמוס על האמת**

ההיסטורית במקרא, ירושלים, עמ' 112–124.

פינקלשטיין י', 1986;

הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, ירושלים.

Albright W.F., 1963;

The Archaeology of Palestine, New York and London.

Cazelles H., 1990;

"Peut-on circonscrire un evenement Exode?", in: J. Briand, H. Cazelles, A. Kempinski, E.M. Laperrousaz, A. Lemaire, D. Valbelle & J. Yoyotte (eds.), *La protohistoire d'Israel, de l'Exode a la Monarchie*, Paris, pp. 29–67.

Chambon A., 1984;

Tell el-Far'ah I: l'age du fer, Editions Recherche sur les Civilisations, Memoire n. 1, Paris.

Cole D.P., 1984;

Shechem I: The Middle Bronze IIB Pottery, Winona Lake.

Cooley R.E. & Pratico G.D., 1992;

"Dothan", *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. 1, pp. 372–374.

Finkelstein I. (ed.), 1993;

Shiloh, The Archaeology of a Biblical Site, Tel-Aviv.

Finkelstein I., 1998;

"Two Notes on Northern Samaria: the 'Einun' Pottery and the Date of the 'Bull Site', *Palestine Exploration Quarterly*, 130, pp. 94–98.

תל

אתר למוזיאון תל אביב

www.data.ac.il